309sk30

30

मुद्रणत्रुटिशोधनम्

भवतः समक्षं पुस्तकाकारे सम्यक् व्यवस्थिता ज्ञानविज्ञानपूरिता पाठ्यसामग्री विराजते। किं जानाति भवान् यत् एतस्य पुस्तकस्य वर्तमानरूपसम्पादनात् पूर्वं किं किं कृतम्? नूनं पाठ्यक्रमनिर्माणं, पाठानां लेखनं, तेषां क्रमानुसारम् आयोजनं, ततः सम्पादनं मुद्रणसमये त्रुटीनां संशोधनं, पुनः मुद्रणे त्रुटीनां निराकरणं, चित्रसंयोजनम् इत्यादयः। त्रुटिसंशोधननार्थं कानिचित् सुनिश्चित्चिह्नानि एव प्रयोज्यन्ते।

अस्मिन् पाठे वयं एतत् अधिकृत्य एव किञ्चित् ज्ञानं प्राप्नुमः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्
- मुद्रणत्रुटिशोधनस्य स्वरूपं स्पष्टं करिष्यति;
- मुद्रणत्रुटिशोधनस्य महत्तां प्रतिपादयिष्यति;
- मुद्रणत्रुटिशोधकस्य विशेषताः वर्णयिष्यति;
- मुद्रणसाधनानां विवरणं लेखिष्यति;
- विविधानाम् आकाराणाम् (Fonts) विवरणं लेखितुं प्रभविष्यति;
- मुद्रणत्रुटिशोधनस्य नियमान् उल्लेखिष्यति;
- मुद्रणत्रुटिशोधनस्य सङ्केतचिह्नानां विरामचि ानां च शुद्धं प्रयोगं करिष्यति।

क्रियाकलापः

अधोलिखिते गद्यांशे रेखाङ्कितेषु शब्देषु वर्तनीगताः अशुद्धयः वर्तन्ते। भवान् पठित्वा एतान् शब्दान् शुद्धरूपेण पुनः लिखतु

कस्यचित् अपि देशस्य साहित्ये तस्य चिन्तनं सुरक्षितं तिष्ठति। कालीदासस्य काव्येषु तथा नाटकेषु भारतस्य सांस्कृतिकदृष्टिः यत्र तत्र परिलक्ष्यते। रघुवंशे राज्ञः दिलीपस्य गोसेवा तथा च गोरक्षायै प्राणोत्सर्गस्य भावना इति उभयं गोरक्षायाः एकं विशिष्टम् उदाहरणम् अस्ति। अभिज्ञानशकुन्तले कण्वस्य आश्रमे प्रविष्टस्य राज्ञः मृगवधात् अवरोधनम् – "राजन! आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः" इति अहिंसाभावनायाः उत्कृष्टं निदर्शनं संदृश्यते। शकुन्तलायाः पतिग्रहगमनसमये आश्रमस्य पादपलताः प्रति संवेदना प्राकृतिकपरिवेशम् उद्दिश्य जागरुकतायाः उत्कृष्टम् उदाहरणं वर्तते।

शुद्धशब्दाः

1...........................

2...........................

3...........................

4...........................

5...........................

30.1 अधुना अवगच्छामः

मुद्रणत्रुटिशोधनम्

पाठस्य प्रारम्भे प्रश्नः कृतः यत् एतस्य पुस्तकस्य वर्तमानरूपसम्पादनात् पूर्वं किं किं कृतम्। सम्प्रति वयम् अस्य विवेचनं कुर्मः। सर्वप्रथमं विद्वद्भिः लिखिताः विविधाः पाठाः सङ्कलिताः। तदनन्तरं विशेषज्ञैः परिमार्जिताः चित्रकारेण सम्बद्धैः चित्रैः सुसज्जिताः एते पाठाः प्रकाशिताः। प्रकाशनप्रक्रियायां मुद्रणकाले मुद्रण–त्रुटिशोधनस्य कार्यं सावधानतया सम्पादितम्। यदि एतत् कार्यं सम्यक्तया सम्पाद्यते तर्हि रचना अशुद्धिविरहिता भवति। अन्यथा उत्कृष्टा अपि रचना त्रुटिपूर्णा जायते। एवमेव प्रत्येकं समाचारपत्रं, सर्वाः पत्रिकाः सर्वाणि पुस्तकानि च महत्याः प्रक्रियायाः अनन्तरम् एव प्रकाश्यन्ते। प्रकाशनप्रक्रियायां मुद्रणत्रुटिशोधनम् एकम् अत्यधिकं दुष्करं महत्त्वपूर्णं कर्म।

30.2 मुद्रणत्रुटिशोधनस्य स्वरूपं महत्त्वं च

कस्याः अपि सामग्र्याः अन्तिमरूपेण मुद्रणात् प्राक् अशुद्धिसंशोधनार्थं निश्चितैः सङ्केतचि῝:: चि ीकरणमेव मुद्रणत्रुटिशोधनं कथ्यते। कदाचित् मुद्रणस्थाने (press) केषा िचत् शब्दानां अशुद्धरूपे मुद्रणं भवति। कदाचित् समरूपशब्दान् पठित्वा भ्रमवशात् पाण्डुलिप्याः काश्चित् पंक्त्यः अमुद्रिताः एव तिष्ठन्ति। कदाचित् च अन्या काचित् त्रुटिः भवति। एतासाम् अशुद्धीनां निराकरणाय चिह्नीकरणम् अथवा प्रकाशनप्रक्रियायां मुद्रितसामग्र्याः मूलरूपानुरूपकरणमेव त्रुटिशोधनम्। अन्तिमरूपेण मुद्रणानन्तरं काऽपि अशुद्धिः अवशिष्टा न भवेत् इत्येव अस्य कार्यस्य प्रमुखं प्रयोजनम्। 'प्रूफ' इति नाम्ना प्रथितां मुद्रितसामग्रीं मुद्रणत्रुटिशोधकः अनेकशः पठति। सर्वप्रथमं यदा शब्दव्यवस्थापकेन (Compositor) प्रथमवारं पाण्डुलिपितः शब्दाः व्यवस्थाप्यन्ते तर्हि सा मुद्रितसामग्री "गैली–प्रूफ" इति उच्यते। "गैली–प्रूफ" इत्येतस्मात् अशुद्धीनां निराकरणानन्तरं शब्दव्यवस्थापकः सामग्र्यानुरूपं पृष्ठाकारानुरूपं च परिष्कारं विधाय पुनः मुद्रणं करोति। एषा मुद्रितसामग्री 'मेक–अपप्रूफ' इति नाम्ना ज्ञायते। त्रुटिशोधकेन 'मेक–अपप्रूफतः' अशुद्धीनां निरस्तीकरणानन्तरं तस्याः पुनः मुद्रणं क्रियते। एषा मुद्रितसामग्री 'अन्तिमप्रूफ' इति उच्यते। एषा सामग्री अपि त्रुटिशोधकेन पुनः पठ्यते। अन्ततः मुद्रणयन्त्रेण मुद्रणं क्रियते। 'अन्तिमप्रूफ' इत्यस्मिन् अपि यदि काचित् अशुद्धिः अवशिष्यते तर्हियन्त्रारूढपृष्ठेषु तां निराकृत्य एव मुद्रणं क्रियते।

मुद्रणत्रुटिशोधनम् अत्यधिकं महत्त्वपूर्णं कार्यम्। यदि लेखकस्य त्रुटिशोधकस्य वा अज्ञानतया असावधानतया क्षिप्रकारितया वा मुद्रितसामग्र्यां काश्चित् त्रुटयः अवशिष्टाः तर्हि उत्कृष्टा अपि रचना त्रुटिपूर्णा जायते। एतादृशी रचना विद्वत्समाजे न आद्रियते। त्रुटिरहितमुद्रणार्थं त्रुटिशोधनस्य कार्यं सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णम् परन्तु एतत् सुकरं न वर्तते। सम्यक् त्रुटिशोधनं त्रुटि–शोधकस्य योग्यतायाम् अनुभवे च आश्रितम्। एतस्मिन् कार्ये अनवरताभ्यासेन एव नैपुण्यम् प्राप्यते।

मुद्रणत्रुटिशोधकस्य विशेषताः

- मुद्रणत्रुटि–संशोधकस्य कृते प्रूफसंशोधनस्य मानकचि ानां पूर्णज्ञानं तेषां प्रयोगे दक्षता च अनिवार्ये।
- अशुद्धिनिराकरणे त्रुटिशोधकस्य दृष्टिः गृध–दृष्टिवत् भवेत् यतः काऽपि अशुद्धिः नावशिष्येत। प्रत्येकं वाक्यं, वाक्यांशः, शब्दः अक्षरं च अतिसूक्ष्मतया निरीक्ष्य शुद्धीकरणीयानि।
- त्रुटिशोधकस्य कृते मुद्रणकलायाः शब्दव्यवस्थायाः (composing) तकनीकस्य (technique) यथेष्टं ज्ञानम् अपेक्ष्यते। तेन मुद्रणे प्रयुज्यमानैः सर्वविधैः आकारैः आयामैश्च परिचितेन भवितव्यम्।
- त्रुटिशोधकस्य कृते उत्कृष्टं सामान्यज्ञानम् अत्यधिकम् आवश्यकम्।

- त्रुटिशोधकस्य विशालः शब्दभाण्डागारः अत्यधिकं सहायकः भवति। अनेन सः लेखकस्य असावधानतया अज्ञानतया वा कृतं शाब्दिकं प्रमादमपि आत्मविश्वासेन दूरीकर्तुं समर्थः भवति।
- वर्तन्याः अशुद्धीनां निरस्तीकरणाय त्रुटिशोधकेन कोशसाहाय्यग्रहणे कदापि आलस्यं न करणीयम्।
- त्रुटिशोधकेन अस्पष्टलेखनस्य पठने दक्षेण भवितव्यम्।
- त्रुटिशोधकस्य साहित्ये महती अभिरुचिः, इतिहास–पुराण–अर्थशास्त्र–राजनीति–कला–विज्ञानादि विषयाणां प्रगाढज्ञानं च अत्यधिकं सहायके भवतः।
- यदि कश्चित् त्रुटिशोधकः समाचारपत्रेषु त्रुटिशोधनस्य कार्यं करोति तर्हि तस्य कृते समसामयिक–घटनानां ज्ञानमपि अपरिहार्यम्।
- मुद्रितसामग्रीं तीव्रगत्या सम्यक् अधीत्य अशुद्धीः अवचित्य तासां संशोधनस्य सामर्थ्यम् एव त्रुटिशोधकस्य सर्वोत्कृष्टं वैशिष्ट्यम्।
- त्रुटिशोधकेन शब्दविभाजनप्रक्रियया सम्यक्तया परिचितेन भाव्यम्। उदाहरणतया यदि पंक्त्याः अन्ते 'गौरवशाली' इति पूर्णः शब्दः मुद्रयितुं न शक्यते तर्हि 'गौरव' 'शाली' च इति द्वयोः भागयोः विभज्य–इति चिह्नेन पृथक्कृत्य 'गौरव' इति शब्दः पंक्त्याः अन्ते, 'शाली इति शब्दश्च द्वितीयपंक्त्याः प्रारम्भे लेखनीयः।

उदाहरणम् भारतं महान् देशः। अस्य उदात्ता संस्कृतिः गौरव–
शालिनी विज्ञानपरम्परा च सर्वत्र आद्रियेते।

पाठगतप्रश्नाः 30.1

1. उपयुक्तैः शब्दैः रिक्तस्थानानि पूरयत
   (क) अन्तिमरूपेण मुद्रणात् प्राक् ———— निश्चितैः ———— चि ीकरणमेव मुद्रणत्रुटिशोधनम्।
   (ख) मुद्रणानन्तरं काऽपि ———— अवशिष्टा न भवेत् इत्येव अस्य कार्यस्य प्रमुखं————।
   (ग) शब्दव्यवस्थापकेन यदा प्रथमवारं ———— शब्दाः व्यवस्थाप्यन्ते तर्हि सा मुद्रितसामग्री———— इति उच्यते।
   (घ) यदा अशुद्धीनां निराकरणानन्तरं शब्दव्यवस्थापकः ———— पृष्ठाकारानुरूपं च ———— विधाय पुनः मुद्रणं करोति तदा एषा मुद्रितसामग्री ———— इति उच्यते।
2. मुद्रणत्रुटिशोधकस्य पञ्चविशेषताः संक्षेपेण लिखत। यथा – मुद्रणत्रुटिशोधनचिह्नानां प्रयोगे दक्षता।
   (क)................................
   (ख)................................

(ग)..................................
(घ)..................................
(ङ)..................................

30.2 मुद्रणसाधनानि

भवन्तः सर्वे जानन्ति यत् प्राचीनकाले मुद्रणसुविधा न आसीत्। ग्रंथाः पुस्तकानि च पाण्डुलिप्यामेव भवन्ति स्म। शतद्वयं वर्षपूर्वम् एव मुद्रणं सम्भवं जातम्। प्रारम्भे एतत् अतीव कष्टसाध्यं दुष्करं च आसीत्। शब्दव्यवस्थापकः पाण्डुलिप्याः व्यवस्थापनं करोति स्म। सः काष्ठखण्डेषु (stick) पृष्ठस्य आकारानुरूपं रचनायाः स्वरूपानुरूपं च अक्षराणां व्यवस्थापनं कृत्वा व्यवस्थापितां सामग्रीं 'गैली' इत्यस्मिन् लौहपात्रसदृशे उपकरणे स्थापयति स्म। पृथक्–पृथक् कार्याणां कृते पृथक्–पृथक् 'गैलीनां' प्रयोगः क्रियते स्म। शब्दव्यवस्थापकः 'गैलीं' परितः सूत्रेण बद्ध्वा प्रूफवाहकाय ददाति स्म। सः 'रोलर' इत्यनेन मसीप्रयोगं कृत्वा सामग्रीं 'प्रूफप्रेस' इत्यस्मिन् स्थापयति स्म। एवं कस्याश्चित् सामग्र्याः मुद्रणं भवति स्म।

साम्प्रतं तु स णक–युगं (Computer Age) वर्तते। प्रत्येकं क्षेत्रे स णकेन कार्यं क्रियते। प्रकाशनक्षेत्रे अपि स णकस्य अप्रतिमं महत्त्वम्। स णकयन्त्रं मानवस्य निर्देशानुसारं कार्यं करोति। 'डिस्क ऑपरेटिव सिस्टम' इत्यनेन यंत्रांशेन प्रयोक्तुः स णकस्य च मध्ये सरलतया सम्बन्धः स्थाप्यते। स णकेन अविलम्बेन निर्देशानुरूपं सर्वम् अभीष्टं कर्म सम्पद्यते। उदाहरणार्थं यदि कि चित् मुद्रितम् अंशं निरस्तीकृत्य कुत्रचित् अन्यत्र संयोजनम् इष्यते तर्हि तत् स णकेन तत्क्षणमेव निष्पद्यते। प्रकाशनक्षेत्रे डीटीपी 'डेस्कटॉप पब्लिशिंग' इति सॉफ्टवेयर–कार्यक्रमः (program) सर्वविधं भवतः साहाय्यं कर्त्तुं सन्नद्धः। अस्मिन् पृष्ठानां यथेष्टं विशिष्टं रूपनिर्माणं कर्तुं शक्यते। महत्त्वपूर्णानां तथ्यानां म जूषायां स्थापनं, तालिकानिर्माणं, सूचनानां विविधप्रकारेण उल्लेखनं सर्वम् अनायासं कुडुप– (button) संपीडनमात्रेण (press) सम्भवम्। मुद्रणसामग्र्याः विविधेषु आकारेषु (fonts) विविधेषु आयामेषु, विविधासु च शैलीषु प्रसाधनं सम्भवम्। भवताम् एतत् पुस्तकमपि 'डीटीपी' इत्यस्य 'पेजमेकर सॉफ्टवेयर' इत्यनेन सज्जीकृतम्। अत्र विशेषतया अवलोकनीयं यत् स णकस्य उपयोगेन त्रुटिशोधनस्य शब्दव्यवस्थापनस्य च कार्ये सुकरे जाते। सम्प्रति एकस्याः अशुद्ध्याः संशोधनार्थं सम्पूर्णायाः पंक्त्याः पुनर्व्यवस्थापनं न करणीयम्। इदानीं सामग्र्यां शब्दस्य वाक्यांशस्य वा योजनार्थं सम्पूर्णस्य अनुच्छेदस्य पुनः संयोजनं न कर्तव्यम्।

पाठगतप्रश्नाः 30.2

1. उपयुक्तेन शब्देन रिक्तस्थानं पूरयत –

   (क) प्रारम्भे मुद्रणम् अतीव..................... आसीत्।

(ख) स णकयन्त्रं मानवस्य..................... कार्यं करोति।

(ग) प्रकाशनक्षेत्रे .... सॉफ्टवेयरकार्यक्रमः साहाय्यं करोति।

(घ) स णकस्य उपयोगेन त्रुटिशोधनं..................... जातम्।

(ङ) सम्प्रति शब्दस्य वाक्यांशस्य वा योजनार्थं सम्पूर्णस्य अनुच्छेदस्य .... न कर्त्तव्यम्।

30.3 त्रुटिशोधनस्य प्रमुखाः नियमाः

- त्रुटिशोधकेन मुद्रितसामग्र्याम् अशुद्धिस्थाने केवलं निरस्तीकरणचि (/) प्रयोज्यम्।
- प्रत्येकं पंक्तिं भागद्वये विभज्य प्रथमार्द्धपंक्त्याः अशुद्धीनां संशोधनं वामोपान्ते शेषार्द्धपंक्त्याः च अशुद्धीनां संशोधनं दक्षिणोपान्ते सङकेतचि ाङ्कनेन करणीयम्। यदि अन्यस्मिन् स्थाने संशोधनं क्रियते तर्हि तत् (संशोधनं) शब्दव्यवस्थापकेन प्रायः उपेक्ष्यते। परिणामतः अशुद्धिः यथावत् तिष्ठति। यदि कदाचित् उपान्तयोः स्थानाभावः वर्तते अशुद्धीनां च संख्या अधिका विद्यते तर्हि मुद्रितपृष्ठस्य उपरि अधः वा सम्बद्धस्थानात् रेखया प्रदर्श्य संशोधनं कर्तव्यम्।
- सदैव स्पष्टानां सुपाठ्यानाम् एव संकेतचि ानां प्रयोगः करणीयः अन्यथा शब्दव्यवस्थापकेन नूतनानाम् अशुद्धीनां सम्भावना जायते।
- सदैव पाण्डुलिपि–अनुरूपमेव संशोधनं करणीयम्। पाण्डुलिप्यां परिवर्तनं कदापि न करणीयम्। यदि कुत्रचित् काचित् अशुद्धिः प्रतीयते तर्हि प्रश्नवाचकचि ाङ्कनानन्तरं मुद्रितप्रतिः लेखकस्य समीपं प्रेषणीया।
- केषा चित् शब्दानाम् एकाधिकाः वर्तन्यः प्रचलिताः भवन्ति। एतादृश्यां परिस्थित्यां लेखकेन स्वीकृता वर्तनी एव स्वीकरणीया। स्वेच्छानुसारं परिवर्तनं परिहार्यम्।
- अन्तिमरूपेण मुद्रणाय त्रुटिशोधकेन पृष्ठसंख्या, शीर्षकम् अध्यायानां शीर्षकानि, आरेखाः, चित्रादीनि च सावधानतया निरीक्षणीयानि। यदि काचित् त्रुटिः दृश्यते तर्हि अन्तिमरूपेण मुद्रणात् पूर्वमेव संशोधनं कारयेत्। पूर्णरूपेण संतुष्ट्यनन्तरमेव मुद्रणादेशः प्रदेयः। तत्र दिनाङ्कसहितं स्वहस्ताक्षराणि अवश्यमेव करणीयानि।

30.4 त्रुटिशोधनस्य चि ानि

मुद्रितप्रत्याम् (Proof) अशुद्धीः चिह्नीकर्तुं येषां सङ्केतानां प्रयोगः क्रियते तानि एव मुद्रणशोधनस्य चि ानि कथ्यन्ते। त्रुटिशोधनार्थं कानिचित् निर्धारितानि चि ानि सन्ति येषां प्रयोगेन शब्दव्यवस्थापकः त्रुटिशोधकस्य तात्पर्यम् अवगत्य अशुद्धीः दूरीकरोति। स्थूलरूपेण एतानि चिह्नानि द्विधा विभज्यन्ते–

(क) सामान्य–चि ानि

(ख) विरामचि ानि

टिप्पणी

(क) सामान्य–चि ानि

		अशुद्धरूपम्	शुद्धरूपम्
(i)	*L*	भा*L*रतं विशालं राष्ट्म्	भारतं विशालं राष्ट्म्
(ii)	De	शासन्सस्य निर्वहणे क्लेशाःसन्ति	शासनस्य निर्वहणे क्लेशाःसन्ति
(iii)	#	यथा|राजा तथा प्रजा	यथा राजा तथा प्रजा
(iv)	⁀ ‿	भारतस्य कीर्तिः अ द्य	भारतस्य कीर्तिः अद्य विश्वे प्रसृता।
(v)	(It)	भगवद्गीता कि×pn+ v/hrk	Hkxonzhrk fo×pn/hrk
(vi)	Bold	**lR;eso** t;rs	**lR;eso** t;rsA
(vii)	*Ls* ↑	lR;aon	lR;aon
(viii)	*Ls* ↓	lR;aon	lR;aon
(ix)	▭	/uyeso ekua ;kSX;rk;k%	/uyHksn;kSX;rk;k%ekue~
(x)	*L*	fo|kfookn; /ua enk;*L*शक्ति_	विद्याविवादाय धनं मदाय शक्ति........
(xi)	//	तेषा विषये न जानीमः। स्वार्थ सम्पादं प्राणिनां सहजः स्वभावः। सर्वं स्वार्थ समीहतं रतिमाघः वदति	तेषां विषये न जानीयः। स्वार्थसम्पादनं प्राणिनां सहजः स्वभावः। सर्वः स्वार्थ समीहते इति माघः वदति
(xii)	L, L;L,	उपकारः सात्तादेव भवेत् Lन परम्परायै शीघ्रमेव भवेत् L न कालक्रमेण हन्ति	उपकारः सात्तादेव भवेत्, न परम्परायै; शीघ्रमेव भवेत्, न कालक्रमेण इति।
(xiii)	←	यः सर्वेषां हिताय सः सर्वार्थः ←सर्वार्थे अपि स्वार्थः अस्ति।	यः सर्वेषां हिताय सः सर्वार्थः सर्वार्थे अपि स्वार्थः भवति।
(xiv)	Set Margen	यः सर्वेषा हिताय सः सर्वार्थः सर्वार्थे अपि स्वार्थः अस्ति।	यः सर्वेषा हिताय सः सर्वार्थः सर्वार्थे अपि स्वार्थः अस्ति।
(xv)	.⁘. Para Missing	विदेशेषु भारतीयानांप्रगतिः (यथावत्) हर्षप्रकर्षं जनयति।	विदेशेषु भारतीयानां प्रगतिः हर्षप्रकर्ष जनयति।

पाठगतप्रश्नाः 30.3

1. अधोलिखितानां चि नानां व्याख्यां कुरुत –

चि म्	व्याख्या
(क) D/L	------------------
(ख) #	------------------
(ग)	------------------
(घ)	------------------
(ङ) N/L	------------------

2. निम्नलिखिते गद्यांशे त्रुटिशोधनं कुरुत।

   विश्व–सा हित्ये न तादृशः कोऽपि ककविः विद्यते येन स्वकाव्ये प्रकृतेः चित्रणं न कृतम्। कश्चित् तस्याः हास्यमयं रूपम् अथवा शोकाकुलं रूपम् पश्यत्। अन्यः वा तस्याः संगीतम् अश्रृणोत् अपरश्च तस्याः गर्जनं तर्जनं वा। कश्चित तस्याः मुग्धरूपं दृष्टवान् हृदयकम्पोत्पादकं भयावहं रूपम् अवलोकितवान्। अन्यैः च तस्याः उभयविधं स्वरूपं साक्षात्कृतम्।

3. चि नाम् अधोलिखितां व्याख्यां पठित्वा चि निर्माणं कुरुत – यथा – तिर्यक्अक्षरेषु परिवर्तनीयम् –

व्याख्या	चि म्
(क) यथानिर्दिष्टं योजनीयम्।	------------------
(ख) समानम् अन्तरं करणीयम्।	------------------
(ग) बृहद्–अक्षरेषु करणीयम्।	------------------
(घ) आकारः वर्धनीयः।	------------------
(ङ) नवीनः अनुच्छेदः।	------------------
(च) मध्ये योजनीयम्।	------------------

(ख) विरामचि नि

मुद्रणत्रुटिशोधनस्य कार्यार्थं विरामचि नां सम्यक् ज्ञानम् अनिवार्यम्। लेखनकार्ये शब्दानां वाक्यानाम् उपवाक्यानां च परस्परं सम्बन्धद्योतनार्थं, विषयविशेषस्य विभिन्नेषु भागेषु विभजनार्थं, पठने विरामार्थं च येषां चि नां प्रयोगः क्रियते तानि विरामचि नि कथ्यन्ते। स्थूलरूपेण 'विराम' इत्यस्य अर्थः विरमणम्। परन्तु यत्र–तत्र विरामचि नां प्रयोगः अर्थस्य स्पष्टतायै च अथवा भावस्य सुबोधतायै अपि क्रियते। उपयुक्तस्य विरामचि स्य अभावे अर्थः अस्पष्टः जायते अथवा अन्यथा गृह्यते। अतः त्रुटिशोधकेन विरामचि नाम् अशुद्धिः सावधानतया दूरीकरणीया।

संस्कृतभाषायां निम्नलिखितानि विरामचि ानि प्रमुखतया प्रयुज्यन्ते –

चि स्यनाम	चि म्	उदाहरणम्
पूर्णविरामः	।	अस्माकं प्राचीनविज्ञानपरम्परा समृद्धा अस्ति।
अल्पविरामः	,	योगशास्त्रे तत्रः बन्धाः ख्याताः मूलबन्धः, उ् यानबन्धः, जालन्धरबन्धश्चेति।
अर्द्धविरामः	;	राधा, सीता, सरला च गताः; मोहनः, सोमनाथः, रामश्च तत्र एव स्थिताः; परन्तु सभाध्यक्षाः न आगताः।
प्रश्नवाचकचि म्	?	किं तत् असम्भवम्?
विस्मयादिबोधकचि म्	!	अहो! कुलाचारे कीदृशी श्रद्धा!
निर्देशचि म्	–	व्याकरणम् – तत् शास्त्रं यस्मिन् शब्दानां शुद्धरूपं प्रयोगश्च निरूप्यते।
कोष्ठकचि म्	( )	व्यवहारार्थं कालगणना द्विधा कृता (क) नित्यः (सैद्धान्तिकः वा)(ख) अनित्यः (गणनात्मकः वा)
उद्धरणचि म्	" "	न्यायमूर्तिः र नाथमिश्रः अकथयत् – "वयं सर्वे संस्कृतभाषाद्वारा देशस्य धार्मिकीं सांस्कृतिकीम् आध्यात्मिकीं च उ ातिं साधयाम।"
विवरणचि म् (आंग्लभाषायाम् एतत् 'कोलन' कथ्यते। विवरणचि ् विसर्गश्च सदृशौ वर्तेते परन्तु लेखने अन्तरः भवति। 'विसर्गः' सदैव पूर्वाक्षरेण सह समीपमेव लिख्यते विवरणचि ् कि चित् स्थानानन्तरम् एव लिख्यते।)	:	भाषाविज्ञानस्य प चांगानि भवन्तिः ध्वनि–विज्ञानम्, रूप–विज्ञानम्, शब्द–विज्ञानम्, वाक्य–विज्ञानम्, अर्थविज्ञानम् च।
योजकचि म्		माता पितरौ, दिने दिने, शान्ति निकेतनम्
संक्षेपचि म्	0	श्री भा. भू. अग्रवालः (भारतभूषण अग्रवाल) पं. (पण्डित) मदनमोहनमालवीयः।

पाठगतप्रश्नाः 30.4

निम्नलिखितेषु वाक्येषु विरामचि ानां प्रयोगं कुरुत

(1) ईश्वरेच्छां विना किमपि न भवति

(2) भवत्याः नाम किम्

(3) ईश्वरः अजरः अमरः शुद्धः व्यापकः सर्वज्ञश्च वर्तते

(4) मनुना समुपदिष्टम् आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्

(5) अधिष्ठानभेदेन रोगाः द्विधाः भवन्ति शारीरिकरोगाः मानसिकरोगाश्च

(6) अहो कीदृशी मनोहारिणी वाणी

(7) तया दिल्लीविश्वविद्यालयात् बी ए उपाधिः अधिगतः।

30.5 मुद्रणे प्रयुक्ताः विविधाः आकाराः आयामाश्च

भवि : 'मुद्रणसाधनानि' इत्यस्मिन् प्रस ` पठितं यत् अद्यत्वे स णकेन डी.टी.पी. इति सॉफ्टवेयर कार्यक्रमेण विविधेषु आकारेषु आयामेषु च यथेष्टं मुद्रणं सरलतया सम्पद्यते। उदाहरणार्थम् अत्र केषुचित् आकारेषु आयामेषु च मुद्रणं कृत्वा भवतां कृते प्रदर्शितम् वर्तते।

राष्ट्रीय मुक्त विद्यालय (16 font size), सामान्यः बृहद् आकारः

राष्ट्रीय मुक्त विद्यालय (14 font size), तिर्यक् आकारः

राष्ट्रीय मुक्त विद्यालय (8 font size), सामान्यः लघ्वाकारः

एवमेव काचित् अपि सामग्री विविधेषु आयामेषु– स्वकल्पनानुरूपं साम्ग्रयाः स्वरूपानुरूपं च सुसज्जीकृत्य प्रस्तोतुं शक्यते।

तद् यथा –

संस्कृत–पत्रकारिता

'संस्कृते संस्कृतिराश्रिता'

संस्कृतपत्रकारिता **संस्कृतपत्रकारिता** **संस्कृतपत्रकारिता** **संस्कृतपत्रकारिता**

30.6 किम् अधिगतम्

- अन्तिमरूपेण मुद्रणात् प्राक् अशुद्धिसंशोधनार्थं निश्चितैः सङ्केतचि ः चि ीकरणमेव मुद्रणत्रुटिशोधनं कथ्यते।
- मुद्रणत्रुटिशोधनम् अत्यधिकं महत्त्वपूर्णं कार्यम्। त्रुटियुक्ता रचना विद्वत्समाजे न आद्रियते।
- सम्यक् त्रुटिशोधनं त्रुटिशोधकस्य योग्यतायाम् अनुभवे च निर्भरम्।
- मुद्रणत्रुटिशोधकस्य कृते प्रूफसंशोधनस्य सङ्केत–चिह्नानां पूर्णज्ञानं, तेषां प्रयोगे दक्षता, अशुद्धिनिराकरणे गृध्रदृष्टिः, शब्दव्यवस्थापनतकनीक्याः ज्ञानं, मुद्रणे प्रयुक्तानाम् आकारादीनां ज्ञानं उत्कृष्टं सामान्यज्ञानं च अत्यावश्यकानि सन्ति।
- प्राचीनकाले मुद्रणसुविधा न आसीत्। मुद्रणकार्यम् अतीव दुष्करमासीत्। साम्प्रतं तु मुद्रणकार्ये स णकस्य अप्रतिमं महत्त्वं वर्तते। स णकयन्त्रं मानवस्य निर्देशानुसारं

कार्यं करोति। 'डिस्क ऑपरेटिव सिस्टम' इत्यनेन यत्रांशेन प्रयोक्तुः स णकस्य च मध्ये सम्बन्धस्थापनान्तरम् अविलम्बमेव निर्देशानुरूपं सर्वम् अभीष्टं कर्म सम्पद्यते।

- प्रत्येकपंक्तिं भागद्वये विभज्य प्रथमार्द्धपंक्त्याः अशुद्धीनां संशोधनं वामोपान्ते शेषार्द्धपंक्त्याश्च अशुद्धीनां संशोधनं दक्षिणोपान्ते सङ्केतचिह्नांकनेन करणीयम्।
- सुस्पष्टानां सङ्केतचि ानां प्रयोगः करणीयः अन्यथा नूतनानाम् अशुद्धीनां सम्भावना भवति।
- सदैव पाण्डुलिपि–अनुरूपमेव संशोधनं करणीयम्।
- स्वेच्छानुसारं वर्तन्याः परिवर्तनं परिहार्यम्। लेखकस्य सम्मतिः (स्वीकृतिः) अनिवार्या।
- अन्तिमरूपेण मुद्रणाय आदिशन् पृष्ठसंख्या, शीर्षकं, आरेखाः चित्रादीनि च अतिसाव–धानतया निरीक्षणीयानि। पूर्णरूपेण सन्तुष्ट्यनन्तरमेव मुद्रणादेशः प्रदेयः।

30.7 पाठान्तप्रश्नाः

संक्षेपेण उत्तरत –

1. यदि कस्यां चित रचनायां त्रुट्यः वर्तन्ते तर्हि किं भवति?
2. मुद्रणत्रुटिशोधने नैपुण्यं कथं प्राप्यते?
3. समाचारपत्रेषु त्रुटिशोधनस्य कार्यार्थं किम् अपरिहार्यम्?
4. त्रुटिशोधकस्य सर्वोत्कृष्टं वैशिष्ट्यं किम्?
5. स्पष्टानां सङ्केतचिह्नानाम् अभावे किं भवति?
6. अन्तिमरूपेण मुद्रणाय आदिशता त्रुटिशोधकेन किं किं निरीक्षणीयम्?
7. किं प्राचीनकाले मुद्रणसुविधा आसीत्?
8. सम्प्रति मुद्रणकार्यं कथं सम्पद्यते इति विषयम् अधिकृत्य प चवाक्यानि लिखत।
9. सम्यक्तया मुद्रणत्रुटिशोधनार्थं किं किम् आवश्यकम्?
10. उपयुक्तानि त्रुटिशोधनचि ानि विरामचि ानि च प्रयुज्य निम्नलिखितस्य गद्यांशस्य शोधनं कुरुत –

    न दैन्यं न पलायनम् इति संस्कृत–ज्ञानम् अस्माकं पूर्वजनानां चिन्तनम् आसीत् अद्यापि अस्माकं तदेव चिन्तनं भवेत् यावन्ति अपि कष्टानि स्युः अचलाः सन्तः अत्रैव स्थित्वा संस्कृतस्य नवोत्थानाया कार्यं करवाम मम भविष्यं संस्कृताताधीनं भवतु संस्कृतस्य भविष्यं मम अधीनम् अस्ति इति चिन्तयन्तः वयं संस्कृतार्थं स्वीयां प्रतिभां समयं च समर्पयाम। संस्कृतस्य अवमाननं मम अवमाननम् संस्कृतस्य उत्कर्षः एव मम उत्कर्षः इति अस्माकं श्रद्धा भवतु।

30.8 उत्तराणि

क्रियाकलापः

1. कालिदासस्य 2. अभिज्ञानशाकुन्तले 3. राजन्! 4. पतिगृहगमनसमये 5. जागरूकतायाः

पाठगतप्रश्नाः

30.1

1. (क) अशुद्धिसंशोधनार्थं, संकेतचिह्नैः। (ख) अशुद्धिः, प्रयोजनम्।
   (ग) पाण्डुलिपितः, 'गैली–प्रूफ"।
   (घ) सामग्र्यानुरूपं, परिष्कारम् 'मेक–अप–प्रूफ'।
2. (क) गृध्रदृष्टिवत् दृष्टिः। (ख) शब्दव्यवस्थापनकलायाः ज्ञानम्।
   (ग) मुद्रणे प्रयुज्यमानैः आकारैः सह परिचयः। (घ) उत्कृष्टं सामान्यज्ञानम्।
   (ङ) विशालः शब्दभाण्डागारः।

30.2

1. (क) दुष्करम्, (ख) निर्देशानुसारम्, (ग) डीटीपी (डेस्कटॉप पब्लिशिंग), (घ) सुकरम्, (ङ) पुनः संयोजनम्

30.3

1. (क) विलोपं करणीयम् (ख) वर्णयोः शब्दयोः वा अन्तरालं वर्द्धनीयम्।
   (ग) तिर्यक् अक्षरेषु परिवर्तनीयम् (घ) समीपम् आनेयम्
   (ङ) नवीना पंक्तिः
2. विश्व–साहित्ये न तादृशः कोऽपि कविः विद्यते येन स्वकाव्ये प्रकृतेः चित्रणं न कृतम्। कश्चित् तस्याः हास्यमयं (रूपम / अथवा शोका कुलं रूपम् पश्यति। अन्यः वा तस्याः संगीतम् अश्रृणोत् अपरश्च तस्याः गर्जनं तर्जनं वा। कश्चित्) तस्याः मुग्धरूपं दृष्टवान् अन्यः च हृदयकम्पोत्पादकं भयावहं रूपम् अवलोकितवान्। अन्यैः च उभयविधं स्वरूपं साक्षात्कृतम्।
3. (क) N/*L* (ख) *cy #* (ग) –– (घ) (ङ) *NP* (च) /

30.4

(1) ईश्वरेच्छां विना किमपि न भवति।

(2) भवत्याः नाम किम्?

(3) ईश्वरः अजरः, अमरः, शुद्धः, व्यापकः, सर्वज्ञश्च वर्तते।

(4) मनुना समुपदिष्टम् – "आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्"

(5) अधिष्ठानभेदेन रोगाः द्विधाः भवन्ति – शारीरिकरोगाः मानसिकरोगाश्च।

(क) शारीरिकरोगाः

(ख) मानसिकरोगाश्च।

(6) अहो! कीदृशी मनोहारिणी वाणी!

(7) तया दिल्ली–विश्वविद्यालयात् बी. ए. उपाधिः अधिगता।

30.7 पाठान्तप्रश्नाः

1. यदि रचनायां त्रुटयः वर्तन्ते तर्हि उत्कृष्टा अपि रचना विद्वत्समाजे न आद्रियते।
2. अनवरताभ्यासेन एव मुद्रण–त्रुटिशोधने नैपुण्यं प्राप्यते।
3. समाचारपत्रेषु त्रुटिशोधनस्य कार्यार्थं समसामयिकघटनानां ज्ञानम् अपरिहार्यम्।
4. मुद्रितसामग्रीं तीव्रगत्या सम्यक् अधीत्य अशुद्धिम् अवचित्य तासां संशोधनम् एव त्रुटिशोधकस्य सर्वोत्कृष्टं वैशिष्ट्यम्।
5. स्पष्टानां संकेतचिह्नानाम् अभावे नूतनानाम् अशुद्धीनां संभावना भवति।
6. अन्तिमरूपेण मुद्रणाय आदिशन् त्रुटिशोधकेन पृष्ठसंख्या, शीर्षकम्, अध्यायानां शीर्षकानि, आरेखाः चित्रादीनि च सावधानतया निरीक्षणीयानि।
7. प्राचीनकाले मुद्रणसुविधा नासीत्। ग्रन्थः पाण्डुलिप्याम् एव भवन्ति स्म।
8. स्वयं कुरुत।
9. सम्यक्तया त्रुटिशोधनार्थं प्रूफसंशोधनस्य सङ्केतानां पूर्णज्ञानं, तेषां प्रयोगे दक्षता, अशुद्धिनिराकरणे गृध्र–दृष्टिः, शब्दव्यवस्थापनतकनीकस्य ज्ञानं, मुद्रणे प्रयुक्ताकारादीनां ज्ञानम्, उत्कृष्टं सामान्यज्ञानं च अतीव आवश्यकानि सन्ति।
10. '/ /न दैत्ये न पालायनम् / इति संस्कृतज्ञानम् अस्माकं ,/

पूर्वजानां चिन्तनम् आसीत ↑/ अद्यापि अस्माकं ।/

तदेव चिन्तनं↓/ भवेत्। यावन्ति अपि ।/

,/ [कष्टानि स्युः/ अचलाः सन्तः अत्रैव स्थित्वा ,

संस्कृतस्य नवोत्थानाया कार्यं करवाम् // मम DLT ।/'/

भविष्यं मम अधीनम् अस्ति/ इति चिन्त यन्तः ,/

वयं संस्कृतार्थं स्वीयां प्रतिभां समयं च ⁀ ,/

।/'/ समर्पयाम / / संस्कृतस्य अवमाननं मम

,/ अवमानम्/ संस्कृतस्य उत्कर्षः एव मम

,/ उत्कर्षः/ इति अस्माकं श्रद्धा भवतु/ ।